

Ігор Піляєв

Міжрегіональна академія управління персоналом

ПРЕЗИДЕНТСЬКА РОСІЯ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Igor Piliaiev. Presidential Russia before the Modernization Challenges: the Socio-Political Aspect.

The article investigates the historical background of Russia's socio-political transformation in the age of presidential republic, the Russian society's present state and modernization prospects.

Since the Horde Russia would be effected by the oriental despotism. The Russian modernization historically took place under the Western civilization's influence but its instruments were mostly despotic and essentially anti-European.

The Russian historical drama is that the social base of its modernization had been exterminated during the Bolshevik Revolution and Stalin's dictatorship, and by now, in the train of the ongoing post-communist transformations, is still in germ. In contrast to the American Great Power doctrine where democracy serves as an important tool, Putin's Russia has chosen the absolute priority of state and corporate interests over rights, freedoms and interests of its citizens.

The author concludes that the fundamental problems and challenges, which had confronted the Russian modernization a quarter century ago, have remained unresolved. The most important of them are the key political actors' unwillingness to act within the democratic rules, the values foundation friability, the lack of democratic consciousness and political culture. Since the annexation of Crimea and the start of the hybrid war in Donbas Russia's socio-political transformation has found clear imperial meanings and would rely henceforth on the Eurasian space' resource self-sufficiency with the strictly authoritarian state ideology and elements of the mobilization economy.

Key words: socio-political modernization; post-Communist Russia; political transit; "guided democracy"; authoritarianism.

Лютнева революція в Росії взяла реванш за поразку лише наприкінці ХХ сторіччя. Але реванш багато в чому виявився «пірровою перемогою»: кардинальною проблемою посткомуністичної Росії залишається слабкість, роз'єднаність і пасивність соціальних суб'єктів, органічно зацікавлених у модернізації, відсутність модернізаційного «драйву» в основних соціальних груп.

Серед сучасних вчених, які зробили вагомий внесок у дослідження цієї проблематики, потрібно назвати, зокрема, О. Ахієзера, Л. Васільєва, С. Гаврова, О. Галкіна, В. Гельмана, О. Зінов'єва, І. Каспе, О. Панаріна, М. Петрова, Д. Треніна, В. Хороса, В. Цимбурського, Л. Шевцову (Росія), І. Берліна, З. Бжезінського, С. Гантінгтона, Дж. Лінца, М. Макфола, Т. Мартіна, А. Стефана, О. Янова (США), Р. Дарендорфа, Е. Вілсона (Велика Британія), Г. Візенталя, Г. Вольмана, В. Меркеля, М. Татура, І. Шрубара (Німеччина), Г.-Г. Гайнріха, Г. Манготта (Австрія), А. Бальцера (Польща), В. Страду (Італія), В. Горбатенка, А. Гуцала, Г. Зеленько, В. Манжолу, М. Михальченка, Ю. Павленка, Б. Парахонського, С. Пірожкова, Я. Паська (Україна). Прикметно, що переважна більшість із згаданих дослідників академічного рівня, у т.ч. російських, дають гостро критичні, у цілому негативні оцінки та прогнози соціально-політичної модернізації Росії, якщо тлумачити цей процес з позицій сучасної транзитології як демократизаційний, що веде до розширення обсягів свободи. Затяжна пробуксовка російської модернізації, кричущий розрив між демократичними формами державних/суспільних інституцій та їх патерналістсько-клієнтелістськими, антизахідними механізмами функціонування обумовлює потребу подальшого осмислення парадигмальних характеристик, факторів та динаміки розвитку, історичного змісту соціально-політичної трансформації Росії, ключових умов її суспільної модернізації, без урахування яких остання приречена на черговий провал або перетворення в модернізаційний симулякр.

Враховуюче сказане, метою даної статті є дослідження цивілізаційно-культурних та історичних особливостей соціально-політичної трансформації Росії доби президентської

республіки, визначення стану та модернізаційних перспектив російського соціуму в контексті глобальних тенденцій розвитку людства та тектонічних зрушень у геополітичній архітектоніці Європи, що відбулися з весни 2014 року.

Ще у 80-ті рр. XX ст. більшість теоретиків модернізації визнавали існування різних форм модернізації (Д. Рюшмейер, А. Турен, Р. Інглхарт, П. Бергер, П. Штомпка, Е. Тир'якян), в тому числі «застрявання» деяких суспільств на стадії «часткової» модернізації, що нині характерно практично для всіх країн СНД.

У зв'язку із застосуванням транзитологічного підходу для аналізу пострадянських перетворень транзитологія постала перед потребою реформувати свої «класичні» концепти, які розглядають транзит (перехід) лише як рух від авторитаризму до демократії, тоді як посткомуністична політична практика заперечує подібну заданість кінцевого результату. Одним із можливих варіантів розв'язання цього завдання стала розробка російським політологом В.Гельманом моделі «переходу з відкритим фіналом», у рамках якої встановлення консолідованої демократії є лише одним із декількох можливих варіантів розвитку перехідних суспільств [1]. У цьому контексті характерною рисою загальноєвропейського простору, вочевидь, буде конкуренція між двома принципово відмінними моделями суспільнополітичного устрою: ліберальною та авторитарно-етатистською, які спиратимуться на різні традиції політичної культури, історичні та культурно-релігійні традиції, притаманні відповідно переважній частині країн Євросоюзу та Росії. Причому результат цієї конкуренції зовсім не є цілковито детермінованим. Адже неефективність, яку звичайно породжують притаманні авторитарним режимам фаворитизм та непідзвітність, могла би бути компенсованою більш високим рівнем дисципліни в суспільстві [2].

Розвиток суспільства за неорганічної модернізації нагадує, за словами бразильського історика Н. Вернека-Содре, обертання квадратного колеса. Проблема наздоганяючої модернізації – стесування його граней [3, с. 98]. Сьогодні, мабуть, єдиною країною з числа тих, які сто років тому належали до другого ешелону розвитку капіталізму й де «колесо» модернізації, як і раніше, є квадратним, залишилася Росія.

Як відомо, монгольська навала на Русь в середині XIII сторіччя, що живилася не лише найсучаснішими озброєннями, а й технологіями управління великими зовнішніми просторами, країнами та народами, запозиченими з підкореного монголами Китаю, призвела до поділу Русі між Ордою і Європою. Території Київської Русі після її розпаду упродовж століть акумулювалися навколо гостро конфліктуючих центрів: умовно європейського (ГалицькоВолинська Русь, Велике князівство Литовське, Польща, Річ Посполита, Австрія, АвстроУгорщина, знову Польща) та євразійського (Володимиро-Суздальська Русь, Велике князівство Московське, Російське царство, Російська імперія). Лише нетривалий історичний період – в 1939-1941 та 1944-1991 роках – ці центри знаходилися у форматі єдиної держави – СРСР.

Російський соціум з XIV ст. формувався під потужним впливом ісламу, офіційно прийнятого Золотою Ордою в 1312 р. Як вказує Л. С. Васильєв, ісламська ментальність зводить до мінімуму роль самовизначення особистості, її волю [4, с. 102]. Добре відоме в Європі уявлення про східний деспотизм з абсолютною владою повелителів та безправним народом формувалося в основному на базі мусульманської моделі, що активно впливала на Росію територіально і культурно [4, с. 103].

Європейська цивілізаційна традиція постала як результат тривалої інституційної еволюції, починаючи з античності. В Росії ж модернізація історично проходила під впливом країн західної цивілізації, за примусом «зверху», не зачіпаючи змістовних параметрів російського життя. На цей феномен звертав увагу ще А. Тойнбі, який розглядав проблему вестернізації Росії крізь призму архетипових цивілізаційно-культурних кодів [5, с. 567]. Зокрема, Петро I намагався модернізувати Росію через фактичну відмову від релігійно-містичної концепції універсальної держави «Москва – Третій Рим» та її перетворення в динамічну локальну європейську спільноту. Проте, «засоби модернізації були суто деспотичними і ніяк не вписувались в контекст європейської традиції» [6]. У результаті глибинні основи консервативної патерналістсько-клієнтельної системи влади залишилися незмінними.

Росії притаманна історична закономірність, згідно з якою авторитарність адміністрації завжди поєднується зі слабкою громадянською самосвідомістю народу. Як підкреслював видатний російський ліберал П. М. Милуков, в Росії «державна мала величезний вплив на суспільну організацію, тоді як на Заході суспільна організація зумовила державний лад» [7, с. 132-133].

Історія справила величезний вплив на вельми амбівалентне сприйняття Заходу в Росії та на її сприйняття західних сусідів. З одного боку, в історичну пам'ять росіян міцно вкарбований образ Заходу як джерела загрози незалежності й самому існуванню Росії. Водночас, серйозна загроза зі Сходу для Росії обмежується навалом монголів. Втім, усі модернізаційні імпульси, що мали величезні як позитивні, так і негативні наслідки для історії Росії, надійшли саме з Європи.

Для всіх спроб російської модернізації з часів Петра I і навіть Івана III було характерне запозичення промислових та культурно-побутових (консьюмеристських) досягнень більш розвинених країн в обмін на вивезення сировинних товарів за жорстко ієрархічних, часто деспотичних методів централізованого управління. За цих умов масова народна культура формувалася в антимодернізаційному ключі, як реакція на нещадну експлуатацію модернізаторів зверху.

Виховання «середнього класу» в Росії здійснювалося в повній протилежності з європейським або, наприклад, китайським соціальним досвідом – царська влада, особливо за консерватора Миколи I, робила все, аби представники середніх верств оволодівали професією без здобуття освіти, достатньої для подальшої участі в політичному житті країни [8, с. 85-86]. Прикметно, що в Російській імперії, так само як і в СРСР аж до горбачовської перебудови, сам термін «політика» використовувався лише в галузі міжнародних відносин. Зв'язки уряду з підданими зводилися, таким чином, до рівня адміністративного нагляду щодо «наших домашніх справ» [9]. Проте такі вертикальні соціальні взаємини не здатні підтримувати соціальну довіру та співпрацю у суспільстві [10, с. 34].

Глибокий антагонізм між російським народом та імперією призводив до їх взаємного ослаблення. Імперська влада усвідомлювала цей драматичний виклик, і починаючи з другої половини XIX ст., намагалася вибудувати нову стратегію ідентичності, що передбачала синтез державних та етнічних ідентичностей [11]. Ці зусилля були наслідком і складовою частиною модернізації Росії, яка, в свою чергу, відзначалася принциповою необхідністю протистояти першій хвилі демократизації, що набирала силу в Європі і Північній Америці й змусила Олександра II вперше майже за півстоліття зібрати всестановий сейм Великого князівства Фінляндського (останнє слугувало свого роду полігоном європейських політикоправових інновацій в Росії XIX – початку XX ст.). Однак тодішня російська соціальнополітична модернізація серйозно пригальмувала після Січневого повстання 1863 року й була різко зупинена після вбивства в 1881 р. царя-реформатора; її результати залишилися вкрай половинчастими, що, у підсумку, призвело на початку XX ст. до трьох російських революцій.

У XIX-XX ст. слов'янофільський, а в XX ст. євразійський рухи не тільки зберегли віру в унікальну долю та місію Росії, а й сприяли, навіть незважаючи на докорінні зміни соціальнополітичного ладу, відтворенню антиєвропейських, антизахідних інтелектуальних сил у пізньорадянській та посткомуністичній Росії.

Ментальне коріння сучасної російської кризи лежить у крахові традиції моральноціннісної тотальності (або, за І. Берлінім, тоталітарності [12, с. 74], яка домінувала в середовищі російської інтелігенції з часів П.Я. Чаадаєва і В.Г. Белінського аж до горбачовської Перебудови. Ця сформована протягом півтора сторіччя звичка інтелігенції – «совісті народу» – мислити тотальними етичними нормами, прагнути до абсолюту в пошуку істини і правди або принаймні накладати цей трафарет тотальності на свої думки та дії, за великим рахунком, стала лише світською модифікацією позацерковними інтелектуалами світоглядної тотальності тисячолітньої традиції візантійсько-руської православної церковності та ординсько-візантійської традиції російського самодержавного абсолютизму. Нічого подібного не існувало на Заході. [12, с. 76]. При цьому навіть російське «ліберальне» суспільство з часів Польського повстання 1831 року та Січневого повстання 1863-1864 років з жахом відхрещувалося від ідеї «справедливості» в ім'я ідеї цілісності «батьківщини».

Розвал «ідеакратичної» радянської імперії та тотальність «беспредела», що відкинула саму «ідейність» на маргінес суспільного життя, призвела до прострації російської інтелігенції, яка виявилася нездатною інтелектуально очолити національну модернізаторську еліту за умов втрати майже всіх імперських сенсів розвитку держави та суспільства, в нових координатах постбіполярного світу, перед глобальними викликами інформаційної революції та Постмодерну. Сьогодні, як влучно відзначає Д.В. Тренін, «Росія [...] незручно сидить на периферії як Європи, так і Азії, пліч-о-пліч з мусульманським світом» [13, с. 188].

Таким чином, до негативних, із погляду модернізації, параметрів російського суспільства та суспільної свідомості потрібно віднести відсутність сталої, як на Заході та в країнах конфуціанської культури, традиції «раціоналістичного мислення», і потяг до зрівнялівки (нерідко перебільшений), і безініціативність, і чимало іншого.

Водночас, було би корисно виявити й ті риси російської свідомості та її аксіологічні настанови, які узгоджуються із завданнями модернізації і, в контексті структурно-ціннісної специфіки Постмодерну, «постмодернізації» Росії.

Для здорових сил російського народу було характерне діяльне ставлення до освоєння й перетворення природи, прагнення до «волі», що виразилося в освоєнні величезних просторів Сибіру, Далекого Сходу і навіть Аляски. Нерідко «російська територіальна експансія [...] мала першим етапом саме народну колонізацію, що проклала дорогу державі» [11].

Ще в XIV-XV ст. Росія, передусім через Новгород, була джерелом антиклерикальних течій у християнстві (стригольники, «жидівствуючі», нестяжатели та ін.), що поєднували в собі елементи західноєвропейського раціоналізму і релігійного реформізму. Академік Д.С. Ліхачов відзначав гуманістичний характер цього руху вільнодумців [14, с. 159], що став своєрідною реакцією на утиски вільностей Новгорода з боку московської влади.

На межі XIX-XX ст. для умонастрою російської інтелігенції було характерне посилення етичного індивідуалізму в дусі неокантіанства, протиставлення ліберальних духовнокультурних імперативів політичному радикалізму, що знайшло вираження у знаменитому збірнику «Віхи», в теорії круговороту культур П. Сорокіна, «філософії спільної справи» «московського Сократа» М. Ф. Федорова, активно-еволюційному російському космізмі (В. І. Вернадський, В. С. Соловйов, М. О. Бердяєв, С. М. Булгаков та ін.) – соціальнофілософській предтечі сучасної глобалістської концепції «сталого розвитку» та руху трансгуманізму, що виник наприкінці XX ст.

Комунізм став свого роду «протестантизмом» візантійської цивілізації, який перетрусив, на відміну від петровських реформ, не лише верхи, а й весь російський соціум зверху донизу. В більшовицькій Росії, як вказує італійський культуролог Вітторіо Страда, «були прийняті матеріальні інструменти Модерності (техніка, індустріалізація тощо), але відкинуті її духовні інструменти (демократія, плюралізм, верховенство права, повага до прав людини, меншин тощо)» [15, с. 58]. У цьому сенсі духовно-ментальна «матриця» радянської ідеології з її ідеократичністю, абсолютною ієрархією цінностей та авторитетів внутрішньо «стикувалася» з «матрицею» дореволюційної православної свідомості.

Посткомуністична Росія зіштовхнулася з відсутністю органічного культурного фундаменту модернізації, застарілістю основних принципів та етичних посилів російської культури, дала один із найяскравіших прикладів тієї закономірності запізнілої модернізації, яка полягає в тенденції соціально-культурної люмпенізації суспільства, швидкого руйнування традиційних інститутів та цінностей без появи нових.

Історична драма Росії полягає в тому, що соціальна база її модернізації в ході більшовицької революції та сталінської диктатури була знищена, а в результаті триваючих вже понад чверть століття перебудови та посткомуністичних трансформацій досі перебуває, як і елементи громадянського суспільства, в зародковому стані. Водночас стали відтворюватися й антимодернізаційні соціальні інститути і верстви (квазідержавна церква Московського патріархату, чиновництво та буржуазія, які живуть із сировинної ренти та екстенсивного відтворення військово-промислового комплексу, антимодернізаційна частина інтелігенції, що апелює до антидемократичних складових імперської та радянської традиції тощо). Логіка здорового глузду в Росії часто не діє. Більше того, різноманітні ірраціоналістичні пояснення та обґрунтування російської винятковості, можливостей «перестрибнути» стадії європейського та світового розвитку сприймаються як «патріотичні», «люблячі Вітчизну». Хоча саме вони заганяють російське суспільство в цивілізаційний глухий кут. Зокрема, такий антизахідний, а за великим рахунком і антисхідний (якщо розуміти під Сходом не стагнаційний регіон Середньої Азії, а східну частину макрорегіону АТР) «електризуючий текст» на замовлення Кремля нині намагається висунути Ізборський клуб на чолі з О.А. Прохановим.

За великим рахунком, Росія переживає свій другий експеримент з демократією після 1917 року. Якщо в 1917 році ліберали програли більшовикам, які в той час здобули підтримку російського «грунту», то на рубежі 80-х і 90-х років XX ст. вони змогли взяти історичний реванш саме завдяки підтримці російського «грунту» – це була його відстрочена реакція на форсовану,

утопічну за духовним змістом й історично тупикову комуністичну «модернізацію» Росії [11]. Але дуже скоро стала зрозуміла обмеженість й непослідовність ідейно-ціннісної та соціальної бази посткомуністичних реформ.

Для ілюстрації надзвичайної складності та суперечливості суспільно-трансформаційного процесу, що розгортається в Росії на початку XXI ст., наведемо такий приклад. Головний фасад будинку адміністрації Ленінградської області у Санкт-Петербурзі – колишній імперській столиці та колись трьох російських революцій – прикрашає офіційна символіка, яку б за радянських часів могли асоціювати лише з естетикою абсурду: по центру державний герб Росії з імперськими двоголовими орлами, над ним – російський триколор – прапор царської Росії і Білого руху, а по боках – ордени Леніна і Жовтневої революції, якими нагороджена Ленінградська область, і ці нагороди й досі вважаються цілком чинними та офіційними.

Як справедливо вказує російський історик О. Д. Шемякіна, «прориви поступовості, в результаті яких відбувалося оновлення соціокультурної тканини Західної Європи, в Росії оберталися розривами і розколами, які щоразу народжували нову Росію (згадаймо «п'ять Росій» М. Бердяєва)» [16, с. 106]. У посткомуністичній Росії не відбулося жодної, навіть символічної реституції власності по відношенню до нащадків дореволюційної еліти. Не відбувся і процес посткомуністичної люстрації навіть у найм'якших формах. Натомість, путінська влада пішла на штучне злиття в ідеологемі «російського патріотизму» по суті антагоністичних самодержавно-імперської, «білої» (в дусі Лютневої революції) та «червоної» ідей (традицій), що загрожує в майбутньому новим «проривом поступовості» з черговою смутою.

Що же до сучасної Росії, то сьогодні йдеться не просто про розкол між новою елітою і народом або між різними соціальними верствами російського суспільства, але, насамперед, про цивілізаційний розкол: між цивілізаційними моделями, цінностями та орієнтаціями, які звернені в радянське чи царське минуле та з нього виводять майбутнє Росії, і модернізаторськими проєвропейськими устремліннями, що виходять від нового креативного підприємницького та середнього класу Росії, а також прозахідних інтелектуалів. Цей історично обумовлений розкол по суті пронизує всі верстви російського суспільства і є виключно потужним чинником, який паралізує модернізацію.

У цьому сенсі найбільш серйозний виклик Росії полягає в подоланні політичної культури, характерної для громадянської війни, яка триває в російському суспільстві останнє століття. В цьому зв'язку потрібно відзначити, що країни, де в громадянській війні перемогли «білі», успішно впоралися із завданням подолання «синдрому громадянської війни» в суспільстві, хоча на це пішло кілька десятиріч (Фінляндія, Іспанія, Тайвань, Південна Корея), й здійснили успішний модернізаційний прорив. Саме підтримуване й спрямовуване державою відродження прозахідної і, водночас, національно-патріотичної ідеології Білого руху, особливо в його пізній, звільненій від імперського шовінізму, «врангелівській» версії (ідеолог – П. Б. Струве), могло б справити благотворний модернізаційний вплив на процеси соціально-політичної трансформації в Росії. Проте такі країни, як Китай і В'єтнам, де перемогли «червоні», сьогодні також висунули чітку модернізаційну стратегію, хоча це стратегія «розширення обсягу свободи» передусім в економічній сфері, підприємницької ініціативи, конкуренції, а не в сфері суспільно-політичній. Втім, ринкові зміни та створення конкуренції в економіці обумовлюють, врешті-решт, неминучість і певних модернізаційних змін у суспільно-політичній сфері.

Російський приклад не є унікальним у контексті європейської та світової історії. Насправді, більшість демократій у світі пережили численні випробування демократії. Так, США через 85 років після проголошення незалежності зазнали жахливої громадянської війни, історія Франції налічує 5 республік, 3 з яких змінювалися імперіями (включаючи окупаційну нацистську). Крім Німеччини, досить назвати такі країни Європи, як Італія, Іспанія, Португалія, Угорщина, чи Латинської Америки, як Чилі, Аргентину, Бразилію, Венесуелу, Перу, де у XX ст. траплялися дуже болючі «поломки», навіть катастрофи демократії. Як справедливо застерігає відомий американський політолог Шері Берман, «ідея про те, що існує якийсь послідовно ліберальний шлях до демократії та що є сенс бентежити країни, які ним не прямують, є химерою, заснованою на невірному прочитанні й тлумаченні історії» [17, с. 38].

Глобальна тенденція до постмодернізму та інформаційного суспільства, незалежно від бажань правлячої еліти, є потужним фактором соціально-політичного розвитку в сучасній Росії. Як відзначають Р.Інглхарт (США) і К. Вельцель (Німеччина): «Люди, які стали «матеріально,

інтелектуально та соціально більш самостійними», також прагнуть політичної самостійності, і, таким чином, надають «свободі пріоритет над дисципліною, різноманітності над схожістю та автономії над підвладністю» [18, с. 152], тобто над традиційними російськими «візантійськими» цінностями. Як зазначає, услід за Й. Шумпетером, південнокорейський політолог К'юнг-вон Кім, «у самій природі капіталізму закладене те, що він таємно вирощує і зрештою спускає з прив'язі демократичні сили». Отже, ми можемо передбачати появу в Росії «демократичних сил, спущених з прив'язі впевненим у собі середнім класом, який опосередковано виховала сама держава» [19, с. 25].

Цілком очевидно, що в сучасній Росії, як і в інших країнах СНД, незважаючи на значну схожість політичних інститутів із західними «зразками», існують кардинальні відмінності в їх використанні та функціонуванні, що, з усією очевидністю, підносить роль процедурного підходу до вивчення політичної модернізації. Те, що висуває В.Путін в євразійському, а, скажімо, президент Узбекистану І. Карімов – у чисто «азійському» варіанті («Схід передбачає демократію, засновану на ідеї колективізму, патерналізму, пріоритеті суспільних цінностей» [20, с. 5]), можна визначити як доктрину «патерналістської демократії», що апелює до соціальної держави, сильної влади та вимагає ставлення народу до свого вождя як до суворого (у т.ч. до еліти), але справедливого начальника, котрий відстоює традиційні, альтернативні ліберальним, цінності. Насправді така «патерналістська демократія» обертається подекуди обгорнутою в європейські шати варіацією «султанічного режиму» (термін іспанського політолога Хуана Хосе Лінца), що відтворює клієнтельні механізми феодалізму в сучасних умовах й фактично блокує розвиток публічних та демократичних механізмів [21, с. 112]. Тут слушно навести заяву Вацлава Гавела (щодо ситуації в Росії після виборів до Державної думи 4 грудня 2011 року), яку згодом стали називати «Заповітом Росії»: «[...] Думаю, що російське суспільство веде боротьбу з найбільш жорсткою з усіх відомих форм посткомунізму, з такою собі особливою комбінацією старих стереотипів і нового бізнес-мафіозного середовища» [22, с. 15]. У цьому перехідному суспільстві, де сам транзит сприймається «процесом із відкритим фіналом» [23, с. 128-129], султанізм, як особлива форма гібридного режиму, забезпечує специфічну форму суспільно-політичної «консолідації», а корупція, як системне явище, стає свого роду «матрицею» соціальних відносин.

Модернізація – це не лише спроба наздогнати, а й конкурентна реакція на виклики сучасного світу, його основних центрів та ключових акторів. Наприклад, проголошена Комуністичною партією Китаю політика модернізації спрямована на перехід до моделі більш гнучкого реагування на постійні внутрішні та зовнішні виклики. На відміну від Китаю придушення політичних свобод у Росії супроводжується жорсткими формальними і неформальними обмеженнями приватної підприємницької діяльності та ініціативи.

Ще в 1990-і роки відбулася заміна єдиної радянської ідентичності різноманітними, часто конкуруючими формами регіональних, етнічних, релігійних ідентичностей. На тлі глибоких суспільних трансформацій проявилися криза громадянської ідентичності, міжетнічна нетерпимість, сепаратизм і тероризм, виникла небезпека подальшої дезінтеграції російського суспільства. Для російських регіонів характерна гетерогенність і навіть певна фрагментарність політичної культури, що, як свого часу довів Аренд Лейпхарт, може виступати фактором політичної нестабільності в суспільстві [24].

В умовах розпаду ідеологічних, геополітичних, гео економічних і геокультурних «скріп», які забезпечували процес формування «нової історичної спільності радянського народу», Російській Федерації поки не вдалося повною мірою виробити механізми інтеграції в єдину спільність російської нації різних етнічних груп, що фактично визнав президент Росії у своїй Валдайській промові 2013 року [25]. Характерні проблеми російської модернізації добре проглядаються на прикладі такої вразливої сфери, як сфера державної національної політики та міжнаціональних відносин.

За даними Міністерства регіонального розвитку Росії, реалізація основних заходів Державної програми Російської Федерації «Регіональна політика та федеративні відносини», прийнятої в 2013 р. і розрахованої на період до 2020 р., дозволить збільшити частку громадян РФ, які вважають себе росіянами або зараховують себе до російської громадянської нації, до 74 %, а частку громадян, які позитивно оцінюють стан міжнаціональних відносин, до 65% [26, с. 68]. Зазначені цільові показники свідчать фактично про кризовий стан процесу формування російської громадянської нації і міжнаціональних відносин в РФ, адже навіть в 2020 р. у разі успішної

реалізації програми передбачається, що більше третини громадян РФ негативно оцінюватимуть стан міжнародних відносин у Росії.

За умов розколу суспільства (етнополітичного, ідеологічного, соціального тощо), реальних загроз наростання масових протестних настроїв, неспроможності запропонувати суспільству консолідуючу політику внутрішніх реформ, низької конкурентоспроможності та інноваційності російської економіки спокусливим виходом для Путіна вбачається створення, в оруеллівському дусі, жупела перманентної зовнішньої загрози, відтворення образу вже не просто супротивника, а ворога в особі Заходу та його «маріонеток» й підігрівання псевдопатріотичних (реваншистсько-імперських та шовіністичних) настроїв через провокування «контрольованих» збройних конфліктів у «сфері життєвих інтересів Росії», передусім на пострадянському просторі.

Процес конфуціанської «заміни імен», запущений ще останнім главою ельцинської та першим главою путінської адміністрацій Олександром Волошиним через запровадження у першу президентську каденцію В. Путіна ідеологеми «керована демократія», «творчо розвинутий» у 2005-2006 рр. у концепцію «суверенної демократії» головним на той час владним політехнологом Владиславом Сурковим був випробуваний з успіхом для влади на парламентських та президентських виборах 2007-2008 рр. Він витримав ліберальні («Болотний синдром») та позасистемно-націоналістичні виклики («Манежний синдром») 2010-2012 рр., наприкінці лютого 2014 р. отримав логічне завершення із запровадженням Кремлем на найвищому офіційному рівні відкрито імперської, антизахідної, антиліберальної риторики в стилі «обложеного табору» радянської Росії 1919 р., СРСР міжвоєнної доби або Холодної війни до епохи «розрядки». Така ідейно-політична трансформація путінської Росії виглядає цілком закономірною. Як підкреслює С. Н. Гавров, «між імперською та ліберальною моделями соціального розвитку не може бути скільки-небудь тривалого та стійкого компромісу», оскільки «стратегічна домінанта розвитку країни не може бути спрямована у протилежні сторони, рано чи пізно історичний вибір доведеться робити» [27, с. 316].

Отже, відбувається свого роду реактуалізація великоімперсько-міфологічного мислення російської політичної еліти та, либонь, більшості російського народу (це, зокрема, виразилося в стрімкому зростанні рейтингу Путіна у зв'язку з одностороннім приєднанням Криму до РФ – з 60,6% у лютому до 82,3% наприкінці березня 2014 р., за даними загальноросійського опитування ВЦИОМ [28]), що стає чи не головним ендеогенним гальмом російської модернізації.

Невдовзі після терактів 11 вересня 2001 р. один із провідних американських політологів професор Бостонського університету Ендрю Бацевіч у своїй фундаментальній праці «Американська імперія» відверто визнав, що військова сила стала, як ніколи раніше, пріоритетним інструментом американської державності в результаті поступової мілітаризації зовнішньої політики США [29, с. 243-244]. Але в цій доктрині важливим інструментом виступає демократія. Натомість, путінська Росія обрала шлях жорстко авторитарної імперії, де інтереси імперської величі, військової машини та територіальної експансії мають безумовний пріоритет над правами, свободами та інтересами людини чи громади. В цій системі координат навіть кріпацтво сприймається схвально, з ностальгією: на думку головного правника країни голови Конституційного суду РФ Валерія Зорькіна, скасування кріпосного права «щось <...> дуже болісно «обрушило» в російському суспільстві. <...> Попри всі недоліки кріпацтва, саме воно було головною «скріпою», що утримувала внутрішню єдність нації» [30].

Причини військової агресії Російської Федерації проти України потрібно шукати, зокрема, в дихотомії історичного розвитку Русі після монгольської навали та історичній боротьбі за «Руську спадщину»: чи буде вона монополізована Московською, Євразійською Руссю, чи історично Західна (Галицько-Волинська та Литовська) Русь – нині Україна і Білорусь, – що тяжіє до традицій та цінностей Центральної Європи і яка в геополітичному сенсі була цілком поглинута Радянським Союзом, але в 1991 р. постала вже в суверенно-державницькому форматі, встоїть перед системними викликами сучасності й виступить у тривалій історичній перспективі цивілізаційно-культурною та аксіологічною альтернативою імперській Москві¹.

¹ Можна згадати чимало подібних «аксіологічних» війн за домінування над певним етнокультурним простором (за «Грецьку спадщину» між давніми Афінами і Спартою, за «Руську спадщину» між Москвою і Великим Новгородом (XIV-XV ст.), за «Римську спадщину» між хрестоносцями Папи і Візантією, за «Французьку спадщину» між Вандеєю і революційним Парижем (1793-1796 роки), за «Германську спадщину» між німецькими католиками і протестантами (Тридцятирічна війна) та між Австрією і Прусією (1866 р.), за «Швейцарську спадщину» між протестантськими та католицькими кантонами (середина XIX ст.) тощо. Причому тривалість та результати цих війн дуже різнилися.

У цілому, історичний досвід «трьох хвиль демократизації», що нараховує на сьогодні менше 200 років, поки що не дає, на наш погляд, достатніх емпіричних підстав для твердження, а дозволяє лише висунути гіпотезу про демократизацію як стовбурову тенденцію розвитку людського суспільства. При цьому важливо відзначити, що протилежні, авторитарні тренди закладені як у західній, так і в східних цивілізаціях, що яскраво проявилось в 20-40-і роки ХХ століття.

Отже, необхідне усвідомлення нелінійного характеру модернізаційної динаміки Росії та пострадянського простору загалом. Хоча структурні проблеми країн Східної Європи кінця ХХ – початку ХХІ ст. дійсно нагадують Західну Європу в минулі сторіччя, потрібно очікувати оригінальних, специфічних рішень цих проблем, оскільки сучасні умови не тільки не дозволяють «повторення історії», а й надають можливість для винесення уроків із досвіду модернізації країн «першого ешелону». А інновації в посткомуністичних країнах, у свою чергу, також матимуть вплив на «класичний» Захід.

Поки що від безформного плюралізму з авторитарним «островом» президентської влади ранньої ельцинської доби Росія трансформувалася в постмодерну жорстко авторитарну корпорацію з гострим дефіцитом суспільно-ціннісних та націєтворчих смислів. Втім, демократизаційні тенденції в російському соціумі, що активно проявилися на рубежі 2011-2012 рр., демократизаційні впливи з таких дражливих для Росії регіонів, як Євросоюз, Балкани, Південний Кавказ, Близький Схід і, зокрема, Азійсько-Тихоокеанський регіон, зумовлюють проміжний характер висновків щодо російського транзиту й актуалізують подальші наукові розвідки щодо суті та напрямів сучасних трансформаційних процесів у цій ключовій для України євразійській державі. Як наголошує один із найстаріших російських істориків академічної школи Олександр Галкін: «Якщо Росія має намір утримувати за собою позиції держави, що грає помітну роль у світоустрої, їй доведеться визнати неминучість руху в напрямку, характерному для ядра світової спільноти. В іншому випадку вона поповнить коло держав, котрі цілком обґрунтовано визначаються як слабозвинені. Більше того, не виключено, що під загрозою виявиться її існування як цілісної, суверенної держави» [31, с. 3].

На закінчення можемо констатувати, що ті фундаментальні проблеми та виклики, які стояли перед російською модернізацією майже чверть століття тому, так і залишилися невирішеними для сьогоденної Росії. Авторитарний та корупційний характер російської політичної системи серйозно обмежують спроможність Росії, принаймні в середньостроковій перспективі, здійснити відчутний прогрес у соціально-політичній модернізації. Ключовими проблемами на цьому шляху виступають неготовність основних, як системних, так і позасистемних, політичних акторів діяти в рамках демократичних правил, слабкість культурно-ціннісного фундаменту, нерозвиненість політичної свідомості та політичної культури суспільства для справжньої легітимізації посткомуністичних інститутів демократії в Росії.

Після анексії Криму та початку «гібридної» війни на Донбасі Кремль більше не переймається збереженням фасаду «європейських цінностей» щодо дій на пострадянському просторі. Російська «модернізація» наповнюється чіткими імперськими смислами і відтепер буде спиратися на ресурсну самодостатність російсько-євразійського простору з жорстко авторитарною державною ідеологією та елементами економіки мобілізаційного типу.

1. Гельман В. Я. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция / Гельман В. Я. – М. : МОНФ, 1999. – 241 с.
2. Gat A. The Return of Authoritarian Great Powers / Azar Gat // Foreign Affairs, 86, No. 4. – July/August 2007. – P. 59–69.
3. Вернек Содре Н. Бразилия: Анализ «модели развития» / Н. Содре Вернек. – Мб : Наука, 1976. – 345 с.
4. Васильев Л. С. Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики) / Л. С. Васильев // Альтернативные пути к цивилизации : кол. монография / [под ред. Н. Н. Крадина, А. В. Коротаева, Д. М. Бондаренко, В. А. Лынши]. – М. : Логос, 2000. – С. 96–114.
5. Тойнби А. Дж. Постигание истории / А. Дж. Тойнби ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.

6. Пасько Я. І. Європейські цивілізаційні антиномії: виміри глобалізації [Електронний ресурс] / Я. І. Пасько // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, 2005. – № 45. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_45/Pasko.htm.
7. Милуков П. Н. Очерки по истории русской культуры. Ч. 1 / Милуков П. Н. – СПб. : Изд. журнала «Мирь Божий», 1904. – 304 с.
8. Шевченко М. М. Конец одного величия: Власть, образование и печатное слово в императорской России на пороге Освободительных реформ / Шевченко М. М. – М. : Три квадрата, 2003. – 256 с.
9. Rieber A. J. The Politics of Autocracy. Letters of Alexander II to Prince A. I. Variatinskii, 1857–1864 / Rieber A. J. – Paris, the Hague : Mouton de Gruyter, 1966. – 153 p.
10. Патнем Р. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії / Р. Патнем. – К. : Основи, 2001. – 302 с.
11. Соловей В. Русские против империи [Електронний ресурс] / Валерий Соловей // Свободная мысль. – 2012. – № 11–12. – Режим доступу : <http://svom.info/entry/306-russkie-protiv-imperii/>.
12. Berlin I. The Power of Ideas / I. Berlin ; [ed. Henry Hardy]. – Princeton, N.J. : Princeton University Press, 2001. – 256 p.
13. Trenin D. Russian Foreign Policy: Modernization or Marginalization? / D. Trenin // Russia after the Global Economic Crisis / [ed. by A. Aslund, S. Guriev and A. Kuchins]. – Washington : Edwards Brothers. Inc., 2010. – P. 187–200.
14. Лихачёв Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков: эпохи и стили / Лихачёв Д. С. – Ленинград : Наука, 1973. – 254 с.
15. Страда В. Западничество и славянофильство в обратной перспективе / Вітторіо Страда // Вопросы философии. – 1993. – № 7. – С. 57–63. емякина О. Д. Разрыв и преемственность в русской культурной традиции: опыт диалога / О. Д. Шемякина // Общественные науки и современность. – 2011. – № 1. – С. 106–116.
16. Berman S. How Democracies Emerge. Lessons from Europe / S. Berman // Journal of Democracy. – 2007. – Vol. 18, No. 1. – P. 28–41.
17. Inglehart R. F. Modernization, cultural change, and democracy: the human development sequence / R. F. Inglehart, C. P. Welzel. – New York : Cambridge University Press, 2005. – 337 p.
18. Kyung-won Kim. Marx, Schumpeter, and the East Asian Experience / Kim Kyung-won // Journal of Democracy. – 1992. – № 3 (July). – P. 25–29.
19. Роль и значение исламского фактора, традиций и обычаев в формировании основ гражданского общества в странах Центральной Азии : отчет о Междунар. конф. (г. Ташкент, 26–27 октября 2006 г.) // Uzbekistan Today. – 2006. – № 9 (9). – November 3. – 8 p.
20. Бирюков С. В. Султанические режимы в регионах современной России (Происхождение, особенности, перспективы) / С. В. Бирюков, А. М. Барсуков // Общественные науки и современность. – 2013. – № 5. – С. 101–113.
21. Гавел В. Самой большой угрозой для России были бы равнодушие и апатия людей / Вацлав Гавел // Новая газета. – 2011. – № 143. – 24 с.
22. Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика изменений постсоветских режимов в сравнительной перспективе / Владимир Гельман // Ойкумена. – 2006. – Вып. 4. – С. 119–150.
23. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Арнд Лейпхарт ; [пер. с англ. под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской] – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
24. Валдайская речь Путина на заседании международного дискуссионного клуба «Валдай» [Електронний ресурс] // Официальный сайт Президента России. – 2013. – 19 сентября. – Режим доступу : <http://kremlin.ru/transcripts/19243#sel>.
25. Региональная политика и федеративные отношения : Государственная программа Российской Федерации [Електронний ресурс]. – М. : Министерство регионального развития РФ, 2013. – 282 с. – Режим доступу : <http://www.minregion.ru/upload/documents/2013/04/1742030413-g-progr.pdf>.
26. Гавров С. Н. Модернизация во имя империи. Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России / Сергей Назипович Гавров. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 352 с.

27. Петров В. Рейтинг Путина достиг нового максимума [Электронный ресурс] / Виталий Петров // Российская газета. – 2014. – 27 марта. – Режим доступа : <http://www.rg.ru/2014/03/27/putin-reiting-site.html>.

28. Vacevich A. J. American Empire. The Realities and Consequences of US Diplomacy / Vacevich A. J. – Cambridge, Massachusetts / London : Harvard University Press, 2002. – 303 p.

29. Зорькин В. Суд скорый, правый и равный для всех [Электронный ресурс] / Валерий Зорькин // Российская газета. – 2014. – 26 октября. – Режим доступа : <http://www.rg.ru/2014/09/26/zorkin.html>.

30. Галкин А. А. Инновационное развитие как программа действий / А. А. Галкин // Модернизация и политика в XXI веке / [отв. ред. Ю. С. Оганисян]. – М. : РОССПЭН, 2011. – С. 3